

איזהו חכם?

על השכלה וערכים במשנת שמעון בן זומא

תקציר

המאמר עוסק בסגנונה הפיוטי של המשנה במסכת אבות – בכלל, ובמשנת בן-זומא – בפרט. התייחסות לסגנון הספרותי המיוחד משמשת בסיס להוראה מושכלת ומשובחת של המשנה.

ההתייחסות לתבנית השירית של המשנה יוצרת את הזיקה בין דברי בן-זומא במשנה – לבין פסוקים בספר ירמיהו.

בן-זומא מגלה זווית-ראיה מקורית על מושגים רווחים – כמו חכם, גיבור, עשיר ומכובד.

הקדמה

מאמר זה מבקש להציג ניתוח של אחת ממשניות מסכת אבות – מנקודת-מוצא של תפיסת המשנה כשיר, והבהרת ההשלכות הדידקטיות הנגזרות מכך.

משניות רבות במסכת אבות נחשבות לשירה דידקטית.¹ שירת מסכת אבות היא שירה מחנכת, שירה פדגוגית, אשר ראויה לתשומת-לב במיוחד בהקשר של הוראת משנה לתלמידים.

בשנים האחרונות התרחב העיסוק בשירת המשנה וביסודות הספרותיים המתלווים לניסוחיה. יש המבקשים לקרוא את המשנה כיצירה ספרותית פיוטית, ולא רק כאוסף מקורות או כקודקס חוקים.

מילות מפתח: הסגנון הפיוטי של המשנה; צורה ותוכן במשנה; משנת ר' שמעון בן-זומא; חכם, גיבור, עשיר, מכובד.

1. שירה דידקטית היא שירה מלמדת, המכוונת להרצאת רעיון או תורה כל-שהם, כשהם משובצים בנוי של פיוט או דמיון. מכמה בחינות שימשה ההוראה בצורה זו אמצעי יעיל ביותר. (ראו א' שאנן (עורך), **מילון הספרות העברית והכללית**, תל-אביב תשי"ט, עמ' 937).

נציג מספר דעות שהובעו בנידון:

משה קליין² מזהה תבנית ספרותית גם בפרק שלם, ולא רק במשנה הבודדת. לדעתו, פרקי- המשנה נבנו על יסוד שיקולים ספרותיים, הקושרים בין הצורה לבין התוכן. הצגת המבנה הראוי של דברי התנאים בתוך פרק המשנה – מאפשר, לדעתו, ללמוד באופן משמעותי את המשנה כדרכה.

לדעת אברהם וולפיש,³ זיהוי ההיבטים הספרותיים שבמשנה הוא כלי רב-ערך לפרשנותה של המשנה.

יעקב נגן פרסם לאחרונה חיבור, המטפל בעולמה הפנימי של המשנה – תוך כדי בירור המבנה הספרותי שלה ותוך כדי חשיפת גישתם של עורכי-המשנה להלכות שבה, גם בהקשר הספרותי.⁴ כאמור, הדברים אינם מצטמצמים לפרשנות עיונית בלבד, אלא המבנים הספרותיים והיסודות הפיוטיים – מוצעים כבסיס להוראה משוכללת ומשובחת של המשנה.⁵

א"א ריבלין מציע להתחשב בעיצוב הדידקטי של דברי חז"ל – תוך תשומת-לב לכל האמצעים הספרותיים כמו חזרות ותקבולות, שאלות רטוריות, פתגמים ריתמיים ועוד.

"לכל אמצעי ההבעה הספרותיים הללו יש ערך מתודי נוסף על ערכם האסתטי".⁶

ריבלין מציע ללמד את מסכת אבות תוך כדי שימת דגש חזק בפיוטיים הפיוטיים. דבריו עשויים לשמש מודל להוראת המשנה כולה, שהרי יסודות פיוטיים אינם מאפיינים את מסכת אבות בלבד, אלא את המשנה כולה.

"טיבו של מאמר (במסכת אבות – י"ש) שהוא קצר וחסכוני במילים... בתוכנו – המאמר הוא תמצית רעיונית יהודית או אוניברסאלית, בסגנונו ובלשונו הוא משופר ומבריק. היטב ניכרים בו סממני מקצב ומצלול, חזרות על מילות מפתח, חדות של הפכים, צימוד ולשון נופל על לשון...".⁷

לדעת ריבלין, המאמר הבודד במסכת אבות, הוא סוג של ביטוי פיוטי. לדעתו, ביטוי מרוכז ושירי כזה מחייב את המורים לפרש מלים ומבעים, ולחשוף בפני הלומד את זיקת הצורה והתוכן. כדי לזהות את ההיבטים הפיוטיים – יש לַעֲמֹד את דברי המשנה – בדומה לעימודה של שירה, ובכך

2. ראו מ' קליין, 'מה נאה משנה זו', עמודים, 438 (תשמ"ב), עמ' 306.
- ראו מ' קליין, **המשנה כדרכה**, אוהור ב-7 בפברואר, 2010, מתוך <http://chaver.com/hebrew%20index.html>
3. ראו א' וולפיש, 'שיקולים ספרותיים בעריכת המשנה ומשמעויותיהם', **נטועים**, א (תשנ"ד), עמ' 33;
- ראו א' וולפיש, 'שיטת העריכה הספרותית במשנה על-פי מסכת ראש השנה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב.
4. ראו י' נגן, **נשמת המשנה**, עתניאל תשס"ז, עמ' 9-12.
- על שירת המשנה – עיינו גם במבוא של א' היידו, **מגדל הפורה באוויר**, ירושלים תשל"ט.
5. ראו י' שורץ, 'הוראת שירת המשנה', **שמעתין**, 27, 100 (תש"ן), עמ' 264-267 ובהערות-השוליים שם.
- ראו י' שורץ, 'הגישה הספרותית-תבניתית בהוראת משנה', **דפים**, 13 (תשנ"א), עמ' 71-75.
- ראו י' שורץ, "יהי ביתך"... שירה ומטפורה במשנה והשימוש בהם בהוראתה, **שמעתין**, 43 (163) (תשס"ו), עמ' 102-108.
- ראו י' שורץ, 'פואמה פדגוגית על הנייר על היין ועל הקנקן', **מכלול**, 25 (תשס"ח), עמ' 153-165.
- ראו י' שורץ, 'סייג לחכמה, על חכמת השירה של ר' עקיבא במסכת אבות', **שאנן**, יד, עמ' 129-144.
6. ראו א"א ריבלין, "**כנגד כולם**": **פידאגוגיה של חז"ל**, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 16.
7. ראו א"א ריבלין, **מבחר מאמרים-פתגמים-משלים מתוך פרקי אבות: להוראה בבית הספר העברי בתפוצות**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 19.

שנתון "yle" – תש"ע – כרך ט"ו

יש כבר בסיס להוראה משובחת.

ב"משנה סדורה" מבקש אליהו דורדק להקל על הלומדים, המשננים את המשנה – באמצעות הצגת התבנית הספרותית הפנימית של כל משנה ומשנה, תבנית הדומה לשירה.

"הצורה שהדפסנו את המשנה, דומה מאד לזו של שירה... צורת השירה, תעודד את הלומדים בעל פה להמשיך בעמלם".⁸

במאמר זה אני מבקש להדגים את הסגולות הפיטיות שבמשנה ואת השלכותיהן על ההוראה, באמצעות משנה אחת ממסכת אבות, תוך כדי הצגת הזיקה שבין הצורה לתוכן במשנה, ותוך כדי פרשנות ספרותית, אשר מעצימה את המסרים ההשכלתיים והערכיים שבמשנה. השקפתי היא, שדוגמה זאת יכולה לשמש פינה ויתד לפיתוחה של מתודה ספרותית פדגוגית, אשר תסייע בהוראת משניות במסכתות שונות לתלמידים בשלבי גיל שונים.

א. משנת בן-זומא

המדובר במשנת אבות פרק ד' משנה א'. כאמור לעיל, כבר העימוד הטקסטואלי מספק הדרכה להוראה יעילה. במשנתנו – העימוד כמעט מתבקש מאליהו. לפנינו "שיר – משנה" בן ארבעה בתים, כשלכל בית – מבנה משולש. המבנה המשולש מקביל בכל הבתים.

עימודה של המשנה יראה אפוא כך :

בן-זומא אומר :

3	2	1
א. איזהו חכם?	הלומד מכל אדם,	שנאמר: מכל מלמדי השכלתי, כי עֲדוֹתֶיךָ שיחה לי.
ב. איזהו גבור?	הכובש את יצרו,	שנאמר: טוב ארך-אפים – מגיבור, ומושל ברוחו – מלוכד עיר.
ג. איזהו עשיר?	השמח בחלקו,	שנאמר: יגיע כפיך כי תאכל. אשריך וטוב לך: אשריך – בעולם הזה, וטוב לך – לעולם הבא.
ד. איזהו מְכַבֵּד?	המכבד את הבריות,	שנאמר: כי מכבדי אכבד, ובוֹזֵי יִקְלוּ.

ארבעת הבתים בשיר בנויים בתבנית לשונית זהה: שאלה, תשובה, פסוק.⁹ כאמור, זוהי התבנית המתבקשת, אם כי בהדפסות השונות של המשנה תבנית זו אינה בולטת בצורתה הראויה.

8. ראו א' דורדק, **משנה סדורה: משניות עם פירוש קב ונקי**, א-ב, ירושלים תשנ"ב, עמ' 4 בהקדמה. דורדק הדפיס את כל ששת סדרי המשנה בצורה תבניתית. הדפסת המשנה במבנה שירי – עשויה לספק למורים הזדמנויות פדגוגיות מיוחדות במינהן.

9. **במשנה סדורה** (שם) – מבליטה הדפסת המשנה את חלוקת המשנה לארבע שאלות, אבל העורך אינו מבליט את המבנה המשולש ואת הצירוף: "שנאמר". לעניות-דעתי, העתקת "משנה סדורה" מספקת רק תמונה חלקית על שירת משנתנו.

ב. המשנה ואומרה

נקדים לעיון במשנה את הצגת התנא, בעל משנתנו. להצגה זו יש חשיבות הן מבחינת-פרשנותה כחלק ממכלול ושיטה, והן להצגתה בפני התלמידים.

שמעון בן-זומא¹⁰ חי בדור השלישי לתנאים (110-135 למניינם), היה תלמיד-חבר של ר' עקיבא,¹¹ וכנראה, הושפע גם מסגנונו של ר' עקיבא ומכוחו הפיוטי.¹² הוא לא זכה לסמיכת-חכמים, ולכן לא נקרא רבי. כוחו היה גדול במדרש-הכתובים, והוא היה מומחה בקישור הלכות, שנמסרו במסורת עם התורה הכתובה, ובמציאת מקורות מקראיים להלכות.¹³ הוא נמנה עם הארבעה שנכנסו לפרדס,¹⁴ ועליו נאמר ש"הציץ ונפגע"; ככל הנראה, נשתבשה דעתו עליו.

גישתו החלוצית העקרונית לדרשת-הכתובים – זכתה להסברים:

יהודה שביב סבור, כי בשל המהפכנות שבדבריו – נזקק בן-זומא לאילנות גבוהים להיתלות בהם, ולכן הוא הפך למומחה לדרשת-הכתובים, כי חיפש לסמוך את דבריו על המקורות הקדומים.¹⁵

פן אחר של מה שנראה כשיטתו של בן-זומא – עולה מדבריו של ר' מתתיהו היצהרי:¹⁶

"ויען ראה בן-זומא וקיבל, שאין הנבואה שורה אלא על חכם, גיבור עשיר ועניו,¹⁷ ראה לפרש רשומן".

לפי פירוש זה, ביקש בן-זומא לתת הנחיה מעשית להבנת התנאים להשגת הנבואה. לדעתו, אין להבין את דברי הגמרא בנדרים כפשוטם, דהיינו חכם, גיבור ועשיר במובן המקובל, אלא במובן המיוחד, שהוא מייחס למושגים אלה.¹⁸

ברוך ישר כתב, כי בן-זומא התכוון להשראת-השכינה, ועל כן הוא הסביר במשנתו את המושגים, שהשראת-השכינה תלויה בהם: חכם, גיבור, עשיר ועניו. בן-זומא קובע, שאין פירושם של מושגים אלה, כפי שהעולם מבין: חכמה יונית, עושר ונכסים, גבורה גופנית, ענווה מעושה, אלא יש להם משמעות אחרת.¹⁹

במשנתו ניתן לעמוד על כוחו של בן-זומא בניסוח המשנה, על כישורו הפיוטי ועל גישתו בנוגע לקישור היגדים רעיוניים ומוסריים עם פסוקי-המקרא.

10. ראו ש"ש שלוינגר, 'בן זומא', **אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים**, א, עמ' 174-176; 'ב' נתניהו (עורך), 'בן-זומא, שמעון', **האנציקלופדיה העברית**, ט, עמ' 106.
11. עיינו חגיגה יד ע"ב.
12. על שירת ר' עקיבא – ראו: שורץ, 'סייג לחכמה...! (לעיל הערה 5).
13. לדוגמה, משנה ברכות פרק א' משנה ה': "מוכירין יציאת מצרים בלילות. אמר ר' אלעזר בן-עזריה: הרי אני כבן שבעים שנה, ולא זכיתי, שתיאמר יציאת מצרים בלילות, עד שדרשה בן-זומא, שנאמר...".
14. ראו בבלי מסכת חגיגה (יד ע"ב): "תנו רבנן: ארבעה נכנסו בפרדס. ואלו הם: בן-עזאי ובן-זומא, אֶתְר ורבי עקיבא. ... בן-עזאי הציץ ומת ... בן-זומא הציץ ונפגע... אֶתְר קיצץ בנטיעות, רבי עקיבא יצא בשלום".
15. ראו י' שביב, **בדרך אבות: עיונים במסכת אבות**, בעריכת י' ברט, אלון שבות תשס"ו, עמ' 166.
16. ראו מתתיהו, היצהרי, **פירוש מסכת אבות לרבי מתתיהו היצהרי**, מהדורת י"ש שפיגל, ירושלים תשס"ו, עמ' 166.
17. נדרים לח ע"א: "אין השכינה שורה אלא על חכם, גיבור, עשיר ועניו".
18. קשה להלום פרוש זה, כי נראה, שהגמרא בנדרים דיברה על המושגים האלה כפשוטם.
19. ראו ב' ישר (שליכטר), **מסורת ועקרונות במסכת האבות**, ירושלים תשס"ז, עמ' 125.

שנתון "yle" – תש"ע – כרך ט"ו

הזיקה לפסוק בירמיהו:

דומה, כי להנחה, שבן-זומא סומך את דבריו במשנה על הפסוק בירמיהו, המזכיר את החכם, הגיבור והעשיר – יש על מה לסמוך.²⁰

כך נאמר בירמיהו ט 22-23:

כה אמר ה':	אל יתהלל	חכם בחכמתו,
	ואל יתהלל	הגבור בגבורתו,
	אל יתהלל	עשיר בעשרו,
	כי אם בזאת	יתהלל המתהלל:
הַשְׁכֵּל וְיִדְעֵ אֹתוֹ,	כי אני ה' עושה חסד,	משפט וצדקה בארץ,
	כי באלה חפצתי – נאם ה'.	

פסקה קצרה זאת היא מעין מכתם²¹ (שיר קצר בעל אופי מחנך). נראה, שירמיהו היה למוד להשמיע לעם היגדים קצרים כאלה, כדי שייחרתו על לוח-לבם, ואולי יהרהרו בתשובה.

בארגון תבניתו של דבריו – קובע הנביא ירמיהו, כי אין ערך של ממש

לא בחכמה שהיא פקחות,

ולא בגבורה, שהיא אומץ-לב במלחמה,

ולא בעושר, שהוא ריבוי נכסים חומריים,

שכן אף אחד מאלה אינו תכלית-החיים. חשיבות של אמת מתבטאת רק בידעית-ה', כלומר האדם צריך להבין, שה' עושה חסד, משפט וצדקה, ושהוא, האדם, חייב להידבק במידותיו אלה של הקדוש ברוך הוא.

פשוטו של מקרא מבוסס על הנוהג שבעולם: בני-אדם רואים את החכמה, את הגבורה ואת העושר או את שלושתם כאחת – כתכלית העליונה בחיים, וכשאדם משיג אותם, הוא מתפאר בהם. הנביא שולל את הגישה הרווחת ואומר, שאין להשתבח בהישגים אלה, שכן יש בחיים ערכים העולים עליהם, ר"ל הערכים: חסד, משפט וצדקה.

גם דבריו של בן-זומא הם מעין מכתם, דהיינו שיר מחנך. הפסוק בירמיהו תופס את החכם, את הגיבור ואת העשיר – כפשוטם. הוא אינו מבהיר את מהותם, אלא הוא סומך על ההבנה המקובלת שלהם בקרב בני-האדם. משנת בן-זומא באה להבהיר את המושגים האלה באור אחר, והיא נותנת להם משמעות חדשה.

על כל פנים, נראה, כי הפסוק בירמיהו עומד ברקע – דבריו של בן-זומא, וכן עולה מפרשנויות שונות:

למשל, על יסוד פירושי ברטנורא ותוספות יום טוב – טוען פינחס קהתי, כי משנת בן-זומא באה לומר בהשראת-הפסוק, כי אדם יכול להתהלל בחכמה, בגבורה ובעושר, אם הם יהיו כהגדרתה

20. כך ציינו מפרשים רבים. למשל רבנו יונה: "ושלש המידות האלו סִדְרָן בן-זומא כסדר ירמיהו הנביא עליו השלום..." וכן – שמעון בן צמח דוראן (הרשב"ץ) בפירושו מגן אבות.

21. על-פי פירוש "דעת-מקרא". גם המשך פירוש הפסוק מבוסס על "דעת-מקרא".

של המשנה, ולא כפי שהם מתפרשים בדרך כלל על-ידי בני-האדם.

"ובא בן-זומא ללמד, שיש חכמה, גבורה ועושר, שראוי לו לאדם להתהלל בהם, לפי שהם בכלל הַשְׂפָּל וידוע אותי".²²

דומה, כי כל-כולה של משנת בן-זומא היא אנטייתזה לאדם המתהלל; כל-כולה – צניעות, ענווה וכיבוש-היצר. קשה לקבל את הפירוש, שבן-זומא בא להציע דרך, אשר בה האדם כן יכול להתפאר בתכונותיו הטובות. בן-זומא מזכיר את החכם, את הגיבור ואת העשיר בהשראת-הפסוק, אולם הוא מבקש לפרש אותם בכיוון השונה מהמקובל בדרך כלל על בני-אדם.²³

את הזיקה העקרונית בין דברי חז"ל במשנה לבין הפסוקים בתנ"ך – מכנה יעקב נגן "זיקה אינטרטקסטואלית":

"השפעתו של המקרא על עיצוב המשנה אינה רק משום שהתורה שבכתב היא התשתית של התורה שבעל פה, אלא משום שהתנ"ך הוא הספר המרכזי, שהיה ידוע לחכמי-המשנה וללומדיה, ולפיכך נשאבו ממנו פעמים רבות מוטיבים, רעיונות ואסוציאציות".²⁴

המשנה שלנו היא דוגמה ראויה לדבריו של נגן.

יש לציין, כי בן-זומא לא מזכיר כלל וכלל במשנתו את הפסוק מירמיהו, אלא הוא נשען על פסוקים אחרים ומוצא בהם סימוכין לדבריו בדרך מדרשית.

ג. הפרשנות הקלסית למשנה

נעבור לפירושה של המשנה לפי פרשניה הקלסיים. נדון במיוחד בפירושים, המבליטים את ההתבוננות הספרותית, ואשר יש בהם כדי ללמד על זיקת הצורה והתוכן במשנה. יש פירושים, העולים בקנה אחד עם המבנה הספרותי של המשנה, ויש כאלה, אשר לא הולמים את התבנית. נציג את שני סוגי הפירושים.

כזכור, מגמתנו העיקרית היא להציג מתודה פדגוגית, שתסייע בהבהרת המשנה לתלמידים, ותעשיר את הוראתה.

מתוך ההתבוננות במבנה המשנה, כפי שהצגנו לעיל – נקל לגלות, כי היסוד הספרותי העיקרי במשנתנו הוא התחכום היוצר הפתעה – על-ידי שאלה, שהיא, לכאורה, טריביאלית בראש כל בית, והצגת תשובה, שיש בה משום איפכא מסתברא. השאלה בכל בית נראית מעין שאלה רטורית, שאינה זקוקה כלל לתשובה, כי כל אחד מכיר את התשובה המקובלת. כבר בשאלה מובלעת התשובה הרגילה, וזאת היא התזה הרווחת. בתשובותיו של בן-זומא בחלק השני שבכל בית – יש משום הפתעה בהצגת האנטייתזה למחשבה הרווחת.

שמעון שרביט מנסח את היחס בין השאלה והתשובה של בן-זומא כך:

22. קהתי – במבואו לביאור משנתנו.

23. יש להודות, שבן-זומא מוסיף סעיף רביעי על שלושת הסעיפים שבפסוק מירמיהו: הוא מוסיף את ה"מכובד". שמא ניתן לתלות גם את הסעיף הרביעי הזה בהיגד שבסוף הקטע – "השכל וידוע אותי", דהיינו המכובד שבפסוק הוא זה שידוע את ה'. ויש עוד להרהר בפירוש זה.

24. ראו נגן (לעיל הערה 4), עמ' 10.

"מאמר המכיל ארבע שאלות ותשובות על דרך הפרדוקס",²⁵ דהיינו אמירות יוצאות-דופן, הסותרות, לכאורה, את השכל הישר, והן מנוגדות למקובל ולמוסכם.

התפקיד של החלק השלישי, דהיינו הפסוק שבכל בית, הוא תפקיד המחייב הסבר. הפסוקים אינם מזכירים בכלל את הביטויים: חכם, עשיר ומכובד. רק בבית השני מוזכר ה"גיבור" במפורש, אולם גם בבית זה לא ברור, כיצד מתייחס הפסוק לטענה של התנא.²⁶ השאלה היא, האם הפסוק כפשוטו מחזק את ההבנה הרווחת לפירוש המושגים: חכם, גיבור, עשיר ומכובד, או שמא הפסוק מביא ראיה לעמדה המפתיעה של התנא, או אולי הפסוק בא בכלל ללמד דבר מה אחר. הדילמה הזאת באה לידי ביטוי, למשל, בפירושו של רבנו יונה לבית השלישי:

"שנאמר יגיע כפיך כי תאכל. אין מזה הפסוק ראיה לדבר שהשמח בחלקו נקרא עשיר..."

לדעת ר' יונה, יש בפסוק רק אסוציאציה לדבריו של בן-זומא, אבל לא מקור או הוכחה.

הבנת התפקיד של כל פסוק בכל אחד מהבתים הוא לימוד מעניין בפני עצמו.

על-פי דרכנו, התבנית, אשר בה עימדנו את המשנה, מסייעת למורה להציג בפני התלמידים את השאלות המעניינות, שיש לדון בהן. התלמידים יתקשו לגלות בעצמם שאלות כאלה – תוך כדי התבוננות בנוסח המשנה בדפוס הרגיל – ללא העימוד המיוחד שהצענו. בעצם ההתבוננות בתבנית של המשנה – כבר מתרחשת פעילות דידקטית מן המעלה הראשונה: התלמיד מזהה את חלקי המשנה, את החלוקה המרובעת של הבתים ואת החלוקה המשולשת שבתוך כל בית. הוא דרוך להרהר בהיבטים המפתיעים שבמשנה, אם בתוכן של כל בית, אם בסדר הבתים זה אחר זה, ואם בזיקת הפסוקים לעיקר דבריו של התנא.

הרמב"ם דן בקצרה במשנתנו ואומר:

"זה מבואר, וכבר הזכרנו עניינו בפרקים הקודמים".

במהדורתו לפירוש הרמב"ם²⁷ למשנתנו, מציין הרב שילת, כי הרמב"ם רומז באמירה קצרה זו – לדבריו בהקדמתו לפירוש מסכת אבות (שמונה פרקים) לפרק ז': הרמב"ם הסביר שם שני בתים מתוך משנתנו במסגרת תיאורו את התנאים להשגת הנבואה על-פי הגמרא בנדרים לח.²⁸

"ועשיר הוא ממעלות המידות, רצוני לומר: ההסתפקות, לפי שהם יקראו (את) המסתפק בחלקו – עשיר, והוא אומרם בגדר העשיר: איזהו עשיר? השמח בחלקו, כלומר שהוא מסתפק במה שהמציא לו הזמן (=הגורל – לפי שילת), ואינו מצטער על מה שלא המציא לו. וכן גיבור הוא גם כן ממעלות המידות, רצוני לומר, שהוא ינהיג כוחותיו לפי הדעת.... והוא אומרם: איזהו גיבור? הכובש את יצרו".²⁹

25. ש' שרביט, *לשונה וסגנונה של מסכת אבות לדורותיה*, באר שבע תשס"ו, עמ' 21.

26. ראו שביב (לעיל הערה 15), שם.

27. י' שילת, *פירוש הרמב"ם למסכת אבות*, מעלה אדומים תשס"ח, עמ' סג.

28. ראו לעיל הערה 17.

29. דברי הרמב"ם הולמים את ביאורה של משנתנו, אבל ההנחה, שהגמרא בנדרים, בדבריה על התנאי לנבואה: היות האדם חכם, גיבור ועשיר, מתכוונת לפירושו של בן-זומא – צריכה עיון, כי נראה, שהגמרא מדברת על גיבור ועשיר במשמעותם הרגילה.

דומה, כי גם אחרי העיון בדברים אלה של הרמב"ם על משנתנו – יש לשוב ולבאר אותה, והרמב"ם השאיר לפרשנים אחרים בקעה רחבה להתגדר בה.

ד. פרשנות הבתים

בית א' – איזהו חכם?

רבנו יונה כותב:

"איזהו חכם – אמרו חכמי-האומות, כי היודע כל החכמות – אם אינו אוהב החכמה, אינו חכם, אלא טיפש הוא, אחר שאינו אוהב החכמה, כי היא הדעת. אך האוהב אותה ומתאוה אליה, אף על פי שאינו יודע כלום, הרי זה נקרא חכם... ועל זה אמר בן-זומא: איזהו חכם? הלומד מכל אדם, שכל כך אוהב החכמה ומתאוה אליה, ששואל לכל אדם, ואף מי שאינו יודע אלא דבר אחד בלבד, ילמוד ממנו, ואז יצליח את דרכיו ואז ישכיל..."

על-פי פירושו של רבנו יונה, בן-זומא בא להציע הצעה פרקטית להשגת השלמות האינטלקטואלית, בהתאם לתפיסה הפילוסופית של אהבת-החכמה, והוא אינו דן בכלל בהיבט המוסרי-ערכי. לפי פירוש זה, אין שום פרדוקס או איפכא מסתברא בדבריו אלה של בן-זומא, אלא אדרבה, הוא בא ללמד מה הוא החכם הרגיל והמקובל.

דברים דומים כתב ר' שמעון בן צמח דוראן בפירושו מגן אבות:

"...איזהו חכם – וכבר אמרו חכמי האומות, כי היודע החכמות ואינו אוהב אותן, אינו חכם. ולזה (=ולכן) קוראין בלשון יון אל (=את) החכם – פילוסוף... ור"ל באותו לשון: אוהב-החכמה".

הלומד מכל אדם הוא-הוא אוהב החכמה, לפי פירוש הרשב"י.³⁰

לפי ברטנורא, הלומד מכל אדם הוא הלומד אפילו מן הקטנים ממנו:

"ניכרים הדברים, שחכמתו היא לשם שמים, ולא להתייחר ולהתפאר בה".

לפי ברטנורא, הצעת בן-זומא היא הצעה מוסרית-דתית: הלומד מן הקטנים מוכיח, שהוא לא מחפש בלימודו את קידומו האישי ואת תפארתו, אלא הוא מבקש לעשות נחת-רוח לקונו.

לפי תפארת-ישראל, הצעת בן-זומא באה לצורך פרקטי: היא באה להציע מתודה לימודית יעילה, ולא היבט מוסרי או דתי. התנא מבקש לתת עצה טובה, דהיינו רק מי שלומד מכולם, ולא מעצמו בלבד – הופך באמת לחכם.

ובהשלמות (בועז) מוסיף בעל תפארת-ישראל להבהיר, כי בגדר הלומד מכל אדם – נכלל מי שלומד מטעויות של אחרים או ממעשים שליליים של בני-אדם. האדם מבין מתוך כך מה לא לעשות – ואז הרי הוא חכם. הוא מדגיש, כי החכם לומד במיוחד מאויביו, המבקרים אותו בצורה קיצונית או המחניפים לו בצורה מלאכותית. החכם מגיע לביקורת עצמית דווקא מתוך דברי שונאיו, וכך הוא לומד לתקן את עצמו.

לפנינו שני כיווני פרשנות להבנת דבריו של בן-זומא: כיוון פרקטי-אינטלקטואלי וכיוון מוסרי.

30. הרשב"י כותב דברים זהים לדבריו של רבנו יונה, כמעט מילה במילה – בלי שהוא מזכיר אותו. (רבנו יונה חי בשלהי המאה השנים עשרה, והרשב"י – בתחילת המאה הארבע עשרה).

הכיוון המוסרי עולה בקנה אחד עם המבנה הספרותי של המשנה, מבנה, שמתוכו מתגלה הגישה המפתיעה והמיוחדת של בן-זומא. הכיוון הפרקטי-אינטלקטואלי מעמיד את תשובת בן-זומא כהרחבה לוגית לגישה הרווחת, שחכם הוא איש-הדעת המשכיל. גישה זו אינה עולה בקנה אחד עם ממד-ההפתעה שבדברי בן-זומא בתשובותיו במשנה.

הפסוק, החותם את הבית הראשון, הוא מתהילים קיט 99 (פרק תמניא אפי, אות מ'):

"מכל מלמדי השכלתי, כי עֲדוֹתֶיךָ שיחה לי"

ב"דעת-מקרא" נכתב על הפסוק:

"דרכי ללמוד שכל (בינה ודעת) מכל המבקש ללמדני, כי עדוותיך... שהרי אני

מהרהר ומדבר בעדותיך, במצוותיך, וכל הנאות לשוחח עמי על עדוותיך – אני

לומד ממנו..."

ושם בהערה 90:

"פירוש זה קרוב לדבריו של בן-זומא..."

פירוש אחר – המי"ם היא מי"ם היתרון, כלומר מתוך ששקדתי ללמוד תורה,

רכשתי לי שכל וידיעות יתר על כל מלמדי..."

המפרש בדעת-מקרא הבין את דברי בן-זומא – כמכוונים לכך שהחכם לומד מכל מי שמוכן ללמד אותו. דומה, כי בן-זומא מדגיש דווקא את העובדה, שהחכם לומד מכל אדם, ובמיוחד – מהפשוטים הנחותים ממנו. הפירוש השני, המובא בהערת דעת-מקרא, אינו הולם את משנתו.

בית ב' – איזהו גיבור?

מה משמעות כיבוש היצר, שאליו מתכוון בן-זומא?

לפי תוספות יום טוב, הכוונה היא ליצר הרע, ולא ליצר הטוב, כלומר אין במשנתנו המלצה לצמצום הכוחות החיוביים של האדם, אלא לשליטה בדחפים השליליים, בכוחות בעלי פוטנציאל שלילי.

אפרים אלימלך אורבך כותב ביחס למשנתנו:

"המנצח את היצר הרע ממליך את עצמו על איבריו, ועליו אמר התנא בן-זומא:

איזהו גיבור? הכובש את יצרו, שנאמר: טוב ארך-אפים – מגיבור ומושל ברוחו –

מלוכד עיר. הפסוק המובא על-ידי בן-זומא מוכיח שמזהה הוא את היצר – ללא

שם תואר רע – עם הנטייה לכעס ולקוצר-רוח"³¹.

לדעת אורבך, משמעות "הכובש את יצרו" הוא שליטת האדם על זעמו והימנעות מהתפרצויות בלתי-מרוסנות, ואין הכוונה ליצר, הגורם למעשה העברות.

מכל מקום, ההפתעה בדבריו של בן-זומא היא, שהגיבור איננו זה המפגין כוחו כלפי חוץ, אלא זה המצליח לשלוט בכוחותיו הפנימיים ולרסן את עצמו.

פירוש דבריו של בן-זומא תלוי גם בהבנת הפסוק שבסוף הבית.

בפסוק במשלי טז 32 נאמר:

31. א"א אורבך, חז"ל: פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 417.

חומרניים, הוא לדעת בן-זומא, מישהו אחר לגמרי: זה הוא אדם, שאינו מתהלל ואינו מציג לראווה את עצמו, אלא הוא אדם, המסתפק במה שיש לו – בלי להתמסר לאיסוף נכסי-חומר.

רבנו יונה מפרש בית זה כך:

"האומר: די לי בחלקי אחר שאני יכול לפרנס את עצמי ואת ביתי ולעסוק בתורה... על כן היא מידה טובה עד מאד להיות שמח בחלקו, והוא נקרא עשיר, אחר שה' יתברך נתן לו במה שיתפרנס ויעסוק בתורה ובמצוות..."

שאלה עקרונית היא, האם התנהגות זאת של הסתפקות במועט נכונה רק לגבי נכסי-חומר, או גם לגבי נכסי-רוח. במשנה-תורה הלכות-דעות פרק ב' הלכה ז' – כותב הרמב"ם:

"... וכן לא יהא בעל נפש רחבה, נבהל להון,

ולא עצל ובטל ממלאכה, אלא בעל עין טובה,

ממעט בעסק ועוסק בתורה,

ואותו המעט שהוא חלקו – ישמח בו..."

הרמב"ם מודע לכך שהמלצה על הסתפקות במועט – יש בה משום כיבוש האנרגיה ההישגית של האדם, שהיא מנוע מרכזי של הפעילות האנושית. לכן מציע הרמב"ם דרך, שיש בה איזון בין רדיפת-הישגים לבין עצלות ובטלה.

באשר להשגת נכסי-רוח – יש להציע מאמץ מתמיד, ולא הסתפקות במועט, שהרי מצוות לימוד-תורה היא מצווה מתמשכת בכל גיל ובכל מעמד, אבל גם בתחום זה על האדם לשמוח בהישגיו ולמצוא את האיזון בין המתח הכרוך בהישגיות – לבין הרוגע, הנובע מהשלמה עם מה שמצוי ביד האדם.

הפסוק, המצוטט בסוף הבית, הוא תהילים קכח 2:

"יגיע כפיך כי תאכל, אשריך וטוב לך".

הפסוק מפרש מקצת מדרכי ה' ושכרן³³ אם תתפרנס מיגיע כפיך, ולא מן הגזל (יגיע-כפיך – משמע: פרות האדמה, שיגעת לעובדה בכפות-ידיך, או שכר שהשתכרת בעבודתך) – אשריך וטוב לך – תהא שְׁרוי בהצלחה ובטובה.

וב"דעת מקרא" נאמר בהערה 2: "...ועוד יש במשמעות הכתוב, שדרכו של ירא ה', שהוא נהנה מיגיע-כפיו, והוא הוא אושרו וטובו ועוד אמרו: איזהו עשיר? השמח בחלקו..."

לפי פירוש זה, הפשט איננו מה שבן-זומא מפרש במשנתנו, שהרי הוא מוציא את הפסוק מפשוטו. כוונת הפשט היא, להדגיש, שאשרי האדם, שנהנה מיגיע-כפיו. לעומת זאת, לפי בן-זומא, העשיר הוא מי ששמח בחלקו, במה שיש לו, ואין הדגשה של הנהנה מיגיע-כפיו.

התוספת המדרשית: "אשריך – בעולם הזה, וטוב לך – לעולם הבא" אינה מופיעה בחלק מהנוסחאות.³⁴ תוספת זאת לא ברורה בהקשרה של המשנה, ודומה, שאין אלה דבריו של בן-זומא. התבנית הממושמת של המשנה כולה – מעידה, כי מדובר על תוספת מאוחרת, ויש לתת את הדעת על הסיבה, שבגללה נכנסה הפסקה למשנה, ואין כאן המקום להרחיב.

33. על-פי פירוש "דעת-מקרא".

34. ראו ש' שרביט, מסכת אבות לדורותיה: מהדורה מדעית, ירושלים תשס"ד, עמ' 148.

פרשנותו של בית זה עולה בקנה אחד עם המבנה הספרותי, שהרי תשובת בן-זומא חורגת מן המוסכמות החברתיות, והיא מציגה עמדה שונה ומפתיעה מבחינה ערכית.

בית ד' – איזהו מכובד?

הבית האחרון של המשנה עוסק באדם המכובד. כאמור, הפסוק בספר ירמיהו לא הזכיר אלא את החכם, את הגיבור ואת העשיר, והתוספת של הדיון במכובד היא תוספת של בן-זומא. ברטנורא מבאר, כיצד משלים בית רביעי זה את הבתים הקודמים:

"לפי ששלושה דברים טובים הללו שזכרו לעיל, שהם החכמה, הגבורה והעושר – הזוכה בהם הוא נכבד מעצמו בעיני אלוקים ואדם, ואף אם הבריות לא יכבדוהו בעבורם, לכך חיבר התנא לזה ואמר: מי שיש בו המידות הללו, והוא נכבד בעצמו – מה יעשה ויהיה מכובד מאחרים? יכבד את הבריות."

לפי פירוש זה, המשנה נותנת עצה טובה לאדם הראוי לכך, כיצד להשיג את הכבוד. דומה, שפירוש כזה אינו עולה בקנה אחד עם רוחה ועם תבניתה של המשנה, שהרי ה"מכובד" של המשנה אינו מבקש את הכבוד, אלא להיפך: הוא בורח מהכבוד.

בעל "תפארת-ישראל" מציין, כי דרך הטבע הוא, שהמכובד הוא זה שמכבד אחרים.

גם הערה זאת חורגת מדרכו של בן-זומא בכל המשנה, שהרי המכובד בדרך הטבע הוא מי שכולם מכבדים אותו. חידושו של בן-זומא הוא בהצגת גישה הפוכה, שהמכובד באמת הוא מי שאיננו זקוק לכבוד, אלא זה המכבד אחרים, אבל לא לצורך קבלת כבוד בחזרה, אלא כביטוי להיותו איש-המעלה.

רבנו יונה מפרש את הבית בצורה דומה, וגם דבריו אינם עולים בקנה אחד עם הפרדוקס הפנימי שבמשנה:

"ועוד הוסיף בן-זומא מידה רביעית ואמר: איזהו מכובד? המכבד את הבריות. המכבד את חברו, לעצמו הוא מכבד – לא לחברו. ומה תועלת לאיש שיעשו לו כבוד, אם נכבד הוא... נמצאת אומר, כי כל כבוד, אשר יעשה אדם לבריות – לעצמו הוא מכבד שגורם להם, שבעל-כרחם יכבדוהו..."

הפסוק שבסוף הבית לקוח מספר שמי"א ב 30. נוסח הפסוק בהקשרו המלא הוא:

"לכן נאם ה', אלוקי-ישראל: אָמור אמרתי: ביתך ובית אביך יתהלכו לפני עד עולם. ועתה נאם ה': חלילה לי – כי מכבדי אכבד, ובוזי יקלו."

איש-האלוקים מודיע לעלי, שה' חשב שמשפחתו תתמיד בתפקיד הכהונה לעולם, אבל בגלל התנהגות בניו והתנהגותו שלו – תילקח מהם הכהונה.

כי מכבדי אכבד – כלומר ה' מכבד את מי שמכבדים אותו, ומי שמבזה את ה' – יקלו, כלומר יהיו קלים ונבזים.³⁵

לפי פירוש זה של הפסוק, ההקשר שלו במשנה הוא, שאם ה' מכבד את המכבדים אותו, ודאי נכון הדבר לגבי-אדם, שמכבד את המכבדים אותו. לפיכך המכובד הוא מי שמכבד אחרים,

35. עיינו "דעת-מקרא".

וממילא הם משיבים לו כבוד. לפי פירוש זה, קשה לראות את האיפכא מסתברא בדברים של בן-זומא בבית זה, שהרי בן-זומא מבקש דווקא לקבוע, ש"המכובד" הוא מי שבורח מכבודו שלו עצמו, ודואג לכבודם של האחרים, ולא כפי שרווח בציבור, שהמכובד הוא זה, שכולם מכבדים אותו.

ברטנורא מוסיף:

"והדברים קל וחומר: ומה הקב"ה... מכבד את מכבדיו, קל וחומר – לבשר ודם".

גם פירוש זה מעמיד את המכובד – כמי שזקוק לכבוד ודואג לקבל אותו, על-ידי כך שהוא מכבד אחרים. דומה, שלא זאת תבניתה ורוחה של המשנה. המכובד הוא זה המכבד את אחרים – לא לשם תועלתו שלו, אלא משום שכך נאה וכך ראוי לברוח מן הכבוד ולכבד אחרים.

פירוש דבריו של בן-זומא על-פי התבנית הספרותית הוא, שהכבוד האמיתי של האדם, לא זה המזויף, הכרוך בהעמדת-פנים וחנופה, הוא כבוד, שאיננו מתבטא בהתנהגות החברה כלפי המכובד, אלא הכבוד הזה הוא ערך אינטימי של האדם בינו לבין עצמו. המכבד את הבריות הוא מכובד באופן פנימי, ולא באופן מוחצן.

ה. סדר המושגים במשנה

לכאורה, ניתן לקבוע, שבן-זומא סומך על הסדר בפסוק שבירמיהו: חכם, גיבור, עשיר. הוא רק מוסיף את המכובד.

ניתן להציע הסברים שונים לסדר זה:

ניתן להציע סדר היררכי: ראש לכל היא החכמה, המובילה לגבורה, והמכשירה להשיג עושר, וסוף הכבוד – לבוא.

ניתן גם להציע מבנה מעגלי: מהמעגל הפנימי – אל המעגל החיצוני.

מעין דבר זה כתב רבנו יונה:

"...הקדים חכמה לגבורה, מפני שהיא מעלה אמיתית, ובנפש השכלית ובגוף שוכנת, ולא כן הגבורה, שאיננה כי אם בגוף בלבד, אך כי היא מעולה מן העושר, שהגבורה היא בגופו... והעושר חוץ לגוף...".

גם הרשב"ץ מציין הדרגתיות זאת: החכמה היא בנשמה, הגבורה היא בגוף, והעושר הוא בנכסים החיצוניים, מחוץ לגופו של האדם.

יהודה שביב סיכם סדר זה בתיאור הבא:

חכמת-אדם	היא חלק מהויתו הפנימית;
גבורה	הויתו החיצונית;
עושר	שייך לאדם, אבל זה כבר מחוץ לגופו;
כבוד	מוקרן אל האדם מבחוץ, מן החברה. ³⁶

36. על-פי שביב (לעיל הערה 15), שם.

1. השוואת ההיגדים של בן-זומא למקבילות בספרות-חז"ל

המקבילה הראשונה, שיש לעסוק בה, היא המקבילה באבות דר' נתן, קובץ, שהוא מעין תוספתא או מדרש על מסכת-אבות שבמשנה.

במהדורת-שכטר³⁷ בנוסחה א' פרק כג (עמ' 75) נאמר:

"בן-זומא אומר: איזהו חכם? הלומד מכל אדם, שנא' מכל מלמדי....

איזהו עלוב שבעלובים? זה שהוא עלוב כמשה רבנו, שנא'....

איזהו עשיר שבעשירים? זה ששמח בחלקו, שנא' יגיע כפיך....

איזהו גיבור שבגיבורים? זה הכובש את יצרו, שנא' טוב ארך-אפים....

וכל הכובש את יצרו – מעלין עליו, כאילו כבש עיר מלאה גיבורים".

בנוסחה ב' פרק לג (שם, עמ' 72) נמצא נוסח זהה למשנתנו, אלא שהסדר של הבתים הוא חכם, מכובד, גיבור, עשיר. ניתן להסביר סדר זה שבנוסחה ב', השונה מהסדר בפסוק בירמיהו בכך, שהתנא פתח בצמד מושגים רוחניים, ואחר כך הציג צמד מושגים חומריים.

באשר לנוסחה א' מדובר בנוסח, השונה משמעותית ממשנתנו. המכובד לא נמצא, ובמקומו נמצא העניו. כמו-כן מדובר לא על עשיר וגיבור סתם, אלא על עשיר שבעשירים ועל גיבור שבגיבורים.

אין כאן המקום לדון בזיקת-אבות דר' נתן למשנת-אבות בכלל, אבל ניכר, כי המבנה התבנית-פיוטי נשמר גם באבות דר' נתן. נציין כאן רק את הסיפא של נוסחה א': נאמר בה, כי הכובש את יצרו דומה לכובש עיר מלאה גיבורים, כלומר עצמתו של מי שמתאפק מלכעוס ולהתפרץ – דומה לעצמתו של הגיבור שבגיבורים, המסוגל לכבוש בעצמו עיר שלמה.

המקבילות בספרות-חז"ל לכל היגד של בן-זומא בנפרד הן כדלקמן:

איזהו חכם?	-	הלומד מכל אדם	(במשנתנו).
	-	המבין דבר מתוך דבר	(חגיגה יד.).
	-	המקיים תלמודו	(ספרי דברים פסקה יג).
	-	הרואה את הנולד	(תמיד לב.).

ההגדרה של בן-זומא במשנתנו שונה באופן מהותי מההגדרות האחרות:

בן-זומא מתאר את החכם כאישיות מוסרית, שיש בה יכולת ענווה והתבטלות. לדעת בן-זומא, יכולת זאת היא הבסיס לחכמה של אמת.

ההגדרות האחרות מתארות את החכם כאישיות אינטלקטואלית, בעלת-יכולת התמדה, הברקה וחיזוי.

השוואת הגדרתו של בן-זומא להגדרות האחרות – מחזקת את הערכתנו, כי בן-זומא מבקש להפתיע על-ידי הגדרה של איפכא מסתברא. הוא אינו נוקט הגדרה קונבנציונאלית, הרווחת בעולם-החכמה המקובל.

37. אבות דרבי נתן, מהדורת ש"ז שכטר, ווינא תרמ"ז.

איזהו גיבור? הכובש את יצרו (במשנתנו).
כל שחבריו מתיראין ממנו מפני גבורתו (קידושין מט:).
איזהו גיבור שבגיבורים? מי שעושה שונאו – אוהבו.
(אבות דר' נתן, מהדורת
שכטר, נוסחה א' פרק כג,
עמ' 75).

הגדרת מסכת קידושין היא הגדרה, הרווחת בין בני אדם.
הגדרת בן-זומא במשנתנו והגדרת אבות דר' נתן הן הגדרות מוסריות, שיש בהן העצמה של
הכוחות הפנימיים של האדם, הכוחות המוסריים וכוחות השליטה העצמית שלו.
איזהו עשיר? השמח בחלקו (במשנתנו)
כל שיש לו נחת-רוח בעושרו...
...כל שיש לו מאה כרמים ומאה שדות, ומאה עבדים שעובדין בהן.
...כל שיש לו אישה נאה במעשים.
...כל שיש לו בית הכסא סמוך לשולחנו (שבת כה:).

הגדרתו של בן-זומא שונה באופן עקרוני מההגדרות האחרות, כי מדובר בדבריו על עושר רוחני,
ולא על עושר גשמי, כפי שנראה מההגדרות שבמסכת שבת. בהגדרה, הקשורה לאישה הנאה
במעשים – יש גם היבט רוחני, אף שמדובר גם כאן על עושר, הנובע מבעלות על "נכס", ולא
מעושר, הנובע מסיפוק פנימי ממתנת-ה'.

איזהו מכובד? המכבד את הבריות. (במשנתנו)
לא מצאנו מקבילות להגדרה זאת.

מהשוואת דברי בן-זומא למקבילות השונות – ניכר, כי בדבריו יש תחכום רעיוני מפתיע וניסוח
תבניתי מורכב, הנושא אופי פיוטי. ההגדרות האחרות עומדות בפני-עצמן, הגדרה-הגדרה
במקומה – ללא זיקה לתבנית מורכבת.

ז. הציץ ונפגע

בתיאור תולדות-חיי של שמעון בן-זומא בתחילת-מאמרנו (לעיל סעיף ב) – הזכרנו, כי הוא
"הציץ ונפגע", דהיינו הוא ניסה את כוחו בכניסה ל"פרדס", ולא יצא בשלום.
על דרך שאלותיו של בן-זומא ניתן להציע שאלה נוספת:
איזהו בריא בנפשו? זה שאיננו מציץ מעבר לגבולה של הנפש ומעבר לראוי לו.
בן-זומא היה חכם בעל-כישרונות יוצאי-דופן, בעל שאיפות גבוהות ובעל-יכולת יצירתית לחידוש
בהבנת-התורה, אבל משהו השתבש בסימון הגבולות או בקביעת האיזונים בין חלקי הפרד"ס.

מתבקשת השוואה בין בן-זומא שנפגע – לבין ר' עקיבא שיצא בשלום, בין מי שביקש הישגים מעבר לראוי – לבין מי שהעריך נכוחה את כוחותיו.
 האיזון הנכון בין כוחות מנוגדים וסותרים בחיי האדם הוא המפתח להבנת משנתו של בן-זומא.³⁸

ח. הוראת משנת בן-זומא

ראש לכל, ראוי להציע את עימודה של המשנה, כפי שהצענו בפסקה א' לעיל.
 תבניתה של המשנה מדברת בעד עצמה, והיא הבסיס לעיון ראשון של התלמידים במשנה.
 מכאן ניתן לעבור לעיון אופקי בכל בית על שלושת חלקיו, ולדון ביחס שבין השאלה, לבין התשובה ובין הפסוק.
 ניתן גם להתחיל בעיון אנכי ולהתבונן קודם-כל בכל ארבע השאלות תוך כדי ניסיון לענות עליהן – על-פי המקובל בין בני-אדם. אחר-כך ניתן להתבונן בכל התשובות שבחלק השני שבכל בית, ולחשוף את האיפכא מסתברא שבכל תשובה. לבסוף ניתן לעיין בפסוקים שבחלק השלישי ובזיקתם להיגדים הראשונים שבכל בית.
 יש מקום לדון בזיקת-המשנה לפסוק בירמיהו, וכן יש מקום לעסוק בסדר הפנימי שבמשנה ובזיקה ההדדית של המושגים, שהיא דנה בהם.
 יש לתת את הדעת על המקבילות השונות לדבריו של בן-זומא בספרות חז"ל – תוך כדי דיון בהבדל בין דבריו לדברי החכמים האחרים.
 קרוב לודאי, שעיון מעין זה – יביא לשינונה של המשנה בפיהם של התלמידים ולידיעתה בעל-פה, שהרי בכל מהלך העיון במשנה – עומדת התבנית שלה לנגד עינינו, והתלמידים מעיינים וחוזרים ומעיינים, עד שבלי-משים הם יודעים בעל-פה את המשנה.
 העיון במפרשי-המשנה הוא פרק בפני עצמו: בהצעתנו ציינו פירושים, אשר ניתן להשוות ביניהם או להתווכח עמם (בכל הדרך-ארץ הראויה כלפי מפרשים קדמונים!!!), וזאת – על יסוד המבט התבניתי ועל יסוד מגמתה הכללית של המשנה.
 הלקח החינוכי של המשנה הוא עשיר ומגוון. היחס הראוי לנכסי-רוח ולנכסי-חומר בחיי-האדם – עשויים להתברר ולהתלבן באמצעות העיון במשנה זאת.
 המורה מוזמן להוסיף ולברר עם תלמידיו פתרון של שאלות נוספות בדרכו של בן-זומא כמו:

איזהו ישר?

איזהו טוב?

איזהו ירא-שמים?

איזהו עובד-ה'?

וכל כיוצא בזה.

שערי היצירתיות של כל מורה לא ננעלו, ויש לשקוד על גיוון, על העשרה ועל הרחבה³⁹ – בעת

38. תודתי נתונה לרופאה הפסיכיאטרית, ד"ר רננה שורץ-איתן, העוסקת ברפואת-הנפש, שהעירה את ההערה, שנרשמה בפסקה זאת.

הוראת המשנה הזאת. בסיסם של הדברים ועמוד-השדרה שלהם הוא בהכרח, כי לפנינו טקסט פיוטי עשיר ומפתיע.

חתימה

העיון במשנתנו לא ללמד על עצמו יצא, אלא על הוראת המשנה כולה. באמצעות משנתו של בן-זומא ביקשנו להדגים את הסגולות הספרותיות של המשנה ואת הערך הגדול, שיש בסגולות אלה בהוראה. אכן אינה דומה משנת ברכות, כתובות, או בבא קמא למשנת אבות, מבחינת התכנים, אולם יש קווים רבים, המשותפים לכל המסכתות מבחינת הסגנון והמבנה, מבחינת עולם-הדימויים וצורת-הניסוח.⁴⁰ את זאת ראוי לו למורה לנצל בכל משנה ומשנה, כדי להשביח את ההוראה ולהביא את התלמידים לאהבת-תורה – בכלל, ולאהבת-המשנה – בפרט.

39. על גישת ההרחבה בלימוד משנה עיינו: ד' רפל, 'הוראת המשנה על צד ההרחבה', **נתיבות**, 15, עמ' 109. ועיינו גם במאמר הערכה על מאמרו של רפל: י' שורץ, 'הוראת המשנה על צד ההרחבה: פדגוגיה או אידיאולוגיה', ש' גליק (עורך), **זכור דבר לעבדך: אסופת מאמרים לזכרו של פרופ' דב רפל**, ירושלים תשס"ז, עמ' 207.

40. שמעון שרביט ניסח מצב זה כדלקמן: "...החוקרים חשפו כללים ועקרונות שונים בעריכת המשנה, ובתוכם יסודות מבניים ויסודות פואטיים. אין מדובר רק במימרות, בפתגמים ובמשלים, אלא אף בחלקים ההלכתיים ממש...". ראו שרביט (לעיל הערה 25), באר שבע תשס"ז, עמ' 20. שרביט מזכיר את היסודות הפיוטיים הבאים הרווחים במשנה: ניסוח בדרך החיוב והשלילה, שאלות ותשובות, משל ודימוי, תקבולות, שרשור, משקל ומקצב, מְסָפֵר ועוד.

